

Ф. М. ШТИТЕЛЬМАН

(Київ)

МАРМУРОВА НАДМОГИЛЬНА СТЕЛА З ОЛЬВІЇ

(Розкопки 1946 р.)

У 1901 р. Б. В. Фармаковський, підводячи підсумки археологічного дослідження Ольвійського некрополя, відзначив: „Та обставина, що надмогильних плит в Ольвії було до цього часу знайдено дуже мало, не свідчить про те, що використання їх тут не було досить поширеним“¹.

Надмогильних стел з Ольвії відомо небагато. Нам вдалося виявити всього 37 стел, з них 20 мармурових і 17 вапнякових. Мармурові стели можуть бути розподілені на такі групи: плити з написами, частина яких прикрашена акротеріями та іншими архітектурними деталями (9)²; стели з рельєфними зображеннями (11)³, серед яких три із зображенням загробного бенкету⁴. На одній з цих одинадцяти стел (другий рельєф стели Радампсона) — зображення вершника на коні⁵.

Стели з вапняку також можна розподілити на групи: грубих антропоморфних статуй виявлено три⁶, стел з рельєфними зображеннями три⁷, плит з написами, прикрашених архітектурними деталями, — 11⁸.

Слід відзначити, що надмогильні пам'ятники були знайдені не тільки в Ольвії, але й на території поселень та могильників, розташованих на південь та північ від Ольвії. Так, у с. Дніпровському (кол.

¹ Б. В. Фармаковський. Раскопки некрополя древней Ольвии в 1901 г., ИАК, вып. 8, стор. 6.

² IOSPE, I, № 209, 210, 238; збірка „Николаевщина“, Н., 1926, стор. 193; О. Крюгер, Эпиграфические мелочи, ИРАИМК, т. IV, стор. 81; Kieseritzky und Watzinger, Griechische Grabreliefs aus Südrussland, Berlin, 1909, стор. 8, № 55b, табл. VIII, 129, табл. III, 66, 135, № 9, (надалі це видання скорочено іменується К. В.).

³ К. В. Тревер, Мраморные скульптуры из Ольвии, ИАК, вып. 54, стор. 56—59, табл. III, I; Б. В. Фармаковський, Памятники античной культуры, найденные в России, V, ИАК, вып. 51, стор. 140—143; К. В., табл. XI, 156.

⁴ К. В., стор. 133, № 731; Ю. Кулаковский, Две керченские катакомбы с фресками, МАР № 19, СПб, стор. 50—51, рис. 14.

⁵ IOSPE, I, № 203, 228; В. И. Модестов, Три греческие надписи, принадлежащие музею древностей университета св. Владимира, Киевские университетские известия, № 6, 1875, стор. 510, рис. 3; К. В., № 716.

⁶ Б. В. Фармаковський, Раскопки в Ольвии 1902—1903 гг., ИАК, вып. 13, стор. 150, рис. 96; стор. 160, рис. 109; В. Н. Гошкевич, Летопись музея за 1912 г., вып. 4, Херсон, 1914, стор. 12, рис. 7.

⁷ Там же, стор. 5, рис. 3, стор. 9, рис. 4, стор. 11, рис. 6.

⁸ IOSPE, I, № 209, 233, 234, 236, 237; К. В., № 54, 55a, 56, 57a, 77a; В. Н. Гошкевич, там же, стор. 4, рис. 2.

⁹ Ю. Кулаковский, стор. 50, рис. 13; IOSPE, I, № 229; К. В., табл. XLIX, 688. П. Паласс і П. Сумароков твердять, що стела Стратона була знайдена в с. Сарикомиші; за повідомленням Векселя, стела була виявлена в Богоявленську.

Сари-Комиші) була знайдена стела Стратона⁹, на х. Заозерному (кол. Аджиголь) — стела Нікерата¹, в Очакові — стела Демокона². Всі ці стели мармурові, з рельєфними зображеннями. Особливо привертає увагу знайдений в с. Козирці (за 12 км на північ від Ольвії) уламок вапнякової стели з рельєфним зображенням сцени полкування³.

Умови виявлення цих чотирьох стел не уточнені. Проте, оскільки вони знайдені в районі древніх населених пунктів і могильників, то можна вважати, що ці стели до них і належать. Це припущення підтверджується написом на мармуровому двобічному рельєфі Леокса, який зберігається в Херсонському історико-краєзнавчому музеї. Напис свідчить, що цей пам'ятник був поставлений Леоксом, сином Мольпагора, віддалік від міста Ольвії (в скіфській землі)⁴.

Цілком імовірно, що в певній частині населення, яке жило в розташованих навколо Ольвії городищах і поселеннях і сполучало в своєму побуті елементи місцевої культури з елементами культури античної, існував звичай ставити на могилах надмогильні пам'ятники. Тим більше привертає увагу мармурова надмогильна стела, знайдена в 1946 р. не в некрополі, як звичайно, а в залишках жилого будинку⁵.

У прибережній частині Ольвії, на території Нижнього міста, в південному секторі розкопу НГ, на глибині 2,4 м від сучасної поверхні, була закладена контрольна ділянка для дослідження глибини залягання шару I—III ст. ст. н. е. та його співвідношення з шаром елліністичного часу.

В ході робіт, що здійснювались під керівництвом автора, було відкрито частину підвальної приміщення II—III ст. ст. н. е. з п'ятьма великими піфосами⁶. Чотири піфоси стояли поруч, дуже близько один від одного, а п'ятий — окремо, трохи далі на схід від цього ряду. Три піфоси були розбиті ще в давнину і тоді ж скріплені свинцевими скобами та піронами.

Будинок загинув, очевидно, внаслідок пожежі: в західній частині розкопу чітко простежувався шар пожарища, що складався з завалу черепиці, обгорілого дерева, золи та залишків речей, що побували у вогні і покрились кіптем. Усі піфоси були роздавлені перекриттям підвалу й стелі будинку, які обвалилися на них під час пожежі. Встановлено, що внаслідок пожежі піфоси заповнилися землею, обваленими частинами будівлі та уламками різних речей.

Надмогильна стела з жилого будинку була знайдена розбитою всередині одного з піфосів⁷ (рис. 1, 2).

Уламки стели (38) були виявлені разом з великою кількістю обгорілої черепиці (керамід і каліптерів), кусків обвугленого дерева, заліз-

¹ К. W., № 447.

² К. W., табл. XXVI, 381.

³ В. Н. Голікевич, Летопись музея за 1912 г., вып. 4, Херсон, 1914, стор. 11, рис. 6.

⁴ Б. В. Фармаковский, Памятники античной культуры, найденные в России, VI, ИАК, вып. 58, стор. 82—127; IOSPE, I, № 270; В. В. Латышев, Заметки по греческой эпиграфике, ИРАИМК, т. II, стор. 65—75; О. Крюгер, Надгробие Леокса, сына Мольпагора, ИРАИМК, т. I, стор. 41—50.

⁵ Инв. № 0/46 2864. За визначенням наукового співробітника Інституту геології Академії наук Української РСР П. І. Сушицького, стела зроблена з мармуровидного вапняку з помітними зернами кальциту.

⁶ Л. М. Славін, Археологічні дослідження на Україні у радянську епоху, Ювілейний збірник, присвячений XXX-літтю Великої Жовтневої соціалістичної революції, К., 1948, стор. 569, рис. 8.

⁷ Стела реставрована в 1946 р. в лабораторії Інституту археології Академії наук Української РСР.

них цвяхів і кусків штукатурки білого та червоного кольорів. На всіх уламках стели помітно сліди кіптю. На тильному боці одного з уламків зберігся кусок прикипілого цвяха. Мармур в окремих місцях розшарувався від дії вогню. Отже, цілком ясно, що стела разом з іншими речами потрапила у піфос при зруйнуванні будинку.

Рис. 1. Стела після первинної реставрації.

Чому надмогильна стела знаходилася в жилому будинку, сказати важко. Крім стели, в будинку були виявлені й інші мармурові речі. Так, всередині іншого піфоса з того ж підвалу, серед завалу каміння та уламків черепиці, було знайдене розбите мармурове блюдо, майстерно зроблене на трьох профільованих ніжках¹. Поблизу піфоса виявлений уламок руки, як видно, від великої мармурової статуї².

Надмогильна стела має форму прямокутника, верхня частина якого завершується фронтоном з акротеріями, що увінчують його в центрі та по краях. Стела таких розмірів: висота центральної частини 0,61 м; висота бічних країв 0,51 м; ширина — 0,39 м; товщина 0,08—0,1 м.

¹ Зберігається у фондах Інституту археології, інв. № 0/46—2825. На жаль, усіх частин цього блюда знайти не пощастило. Очевидно, вони знаходяться в недокопаних ще (західній та південній) частинах будинку.

² Зберігається там же, інв. № 0/46—1208.

Бокові грані гладко відполіровані, на кожній з них у верхній частині проведена горизонтальна лінія. Тильний бік не оброблений.

Основна площа лицьового боку стели, під фронтоном, зайнята прямокутним заглибленням у вигляді ніші (глибиною в 4 см), в якому розміщені рельєфні зображення трьох фігур — жіночої, чоловічої та

Рис. 2. Стела після остаточної реставрації.

дитячої, що стоять поруч. Жіноча та чоловіча фігури — майже однакової висоти (жіноча 0,34 м, чоловіча — 0,345 м). Зображення виконано рельєфом (максимальна висота рельєфу 3 см). Композиція стели сувора, постаті чоловіка і жінки дані в характерній жалобній позі.

Фігура молодої жінки, що знаходиться праворуч від глядача, дана в фас. Голова жінки, посаджена на непропорційально видовжену шию (прикрашена двома рядками намиста), повернута праворуч, в бік чоловіка і зображена в три чверті. Волосся, розділене посередині проділом, зроблене у вигляді тонких хвилястих пасм, що закривають верхню частину лоба. Надбрівні дуги окреслені м'яко, очі опуклі, очні яблука відтінені врізною лінією, зіниці не позначені. Ніс — досить великий, прямий; рот — широкий, з припухлими губами; округле підборіддя злегка виступає вперед. Права рука зігнута в лікті і ніби підтримує ліву руку, підняту вгору. Кисть лівої руки лежить на плащі, що спадає з голови. Пальці рук злегка зігнуті; випростаний лише вказівний палець.

Жінка одягнена в хітон та в плащ. Коло шиї хітон прикрашений обшивкою у вигляді джгута. На грудях плащ зібраний у широку

складки, що йдуть по діагоналі від лівого плеча до правої руки; складки, що проходять під рукою, ідуть у тому ж напрямі. Край плаща, перекинутий через праву руку, опускається складками у вигляді хвоста ластівки. Край плаща, що спадає нижче колін, рельєфно відділений від хітона, який вертикальними складками спадає до ніг. З-під хітона видно частину ступні лівої взутої ноги і край носка правої.

Праворуч від жінки зображена фронтально фігура чоловіка. Обличчя й верхня частина тулуба обернені в бік жінки, внаслідок чого праве плече здається трохи вищим ніж ліве. Вага тіла спирається на ліву ногу, права трохи відставлена вбік. Голова посаджена на високій ший з трохи випнутим кадиком. Волосся дає суцільною кучерявою масою. На високому лобі — зморшки, під якими позначені широкі надбрівні дуги. Круглі очі з випуклими очними яблуками відтінені врізною лінією. Зіниці не позначені. Ніс — довгий, прямий; губи — тонкі, стулені; щоки — з випнутими вилицями. Нижня частина вкрита кучерявою бородою, з якою зливаються завитки вусів. Права рука притиснута до грудей і закриті до кисті плащем; ліва рука із злегка зігнутих пальцями опущена вздовж тіла. Плащ на лівій руці лежить м'якими косими складками, які закінчуються двома паралельними джгутами, що вільно спадають до лівої ноги у вигляді хвоста ластівки. З-під плаща видно ступні босих ніг і нижню частину гомілок.

Праворуч від чоловічої фігури зображений хлопчик у короткій туніці, із складеними на животі руками і схрещеними ногами. Ноги — округлої форми, що характерна для дитячого тіла. Голова хлопчика злегка повернута ліворуч (частина її відбита). Одяг переданий загальними рисами.

На стелі збереглися сліди розпису (чорною та червоною фарбами). Лицьовий бік фронтона пофарбований у чорний колір і обрамований червоною смугою. Акротерії та бокові крайні лінії фронтону теж пофарбовані у чорний колір. Одяг хлопчика — яскраворевний. На бороді й волоссі чоловіка збереглися сліди коричнювато-червоної фарби. Під час розчистки стели сліди червоної фарби були помічені й на губах жінки.

Під нішою збереглися неясні обриси окремих літер — очевидно, це був якийсь напис. Важко сказати, чи був цей напис пов'язаний із стелою, чи це були залишки великого напису, зробленого спочатку на суцільній плиті, а згодом використаного для стели. З правого боку поверх літер видно розташовані в один рядок невеликі заглиблення та сліди інструмента, яким був, очевидно, збитий старий напис.

Сюжет зображення на стелі — жалобна сцена прощання з померлим. Маленькі фігурки, що містяться в кутку надмогильних стел, звичайно вважаються зображеннями рабів — прислужників¹. Але передача деталей фігури хлопчика на нашій стелі в даному випадку дає підставу припускати, що тут зображений не прислужник, а дитина, присутня при прощанні батька з померлою матір'ю. Спокій у всій постаті жінки та скорботний вираз обличчя чоловіка разом з їх жалобними позами стверджують цю думку. Як видно, на стелі зображена родина багатого жителя Ольвії, надмогильний пам'ятник для якої, згідно із звичаєм, був виготовлений ще за життя членів родини².

Старанне виконання постатей, майстерна передача внутрішніх пере-

¹ В. Ф. Гайдукевич, Боспорское царство, М.—Л., 1949, стор. 384.

² Б. В. Фармаковский, Склеп Еврисивия и Ареты в Ольвии, ИАК, вып. 3, стор. 20; В. Ф. Гайдукевич, там же, стор. 234; М. И. Ростовцев, Античная декоративная живопись на юге России, СПб., 1914, стор. 511 (примітка до розділу II, стор. 46).

живань на обличчях чоловіка і жінки, вміле зображення дитячого тіла показують, що стела була виготовлена досвідченим майстром.

При всій майстерності виконання сюжету треба все ж відзначити його трафаретність як щодо загальної композиції, так і щодо трактування окремих фігур, оскільки можна судити з аналізу аналогічних пам'ятоків. Щодо композиції фігур, то аналогією до деякої міри можуть бути стели, знайдені в північному Причорномор'ї: в Херсонесі¹ та в Керчі (стела Фанеса, сина Фаннея й Маї, стела Фіюфіла й Фіодори)², на яких також зображено три фігури: чоловічу, жіночу та дитячу.

Зображення жіночої фігури в позі, аналогічній зображенню на нашій стелі, знаходимо на стелі синів Тимофія Діофанта й Філера³. Для чоловічої фігури аналогією може бути зображення чоловіка на стелі Теймократа, сина Феофелікса⁴. Зображення хлопчика із схрещеними ногами поруч з чоловіком також зустрічаються на стелах з Керчі (стела Косса, сина Глаука)⁵, з Херсонеса⁶ та на стелах з Болгарії.

Усі надмогильні рельєфи, які служать частковою аналогією для нашої стели, датуються I ст. н. е. Отже, і нашу стелу можна датувати тим же часом. По формі вона має деякі спільні риси з стелами елліністичного часу. В ній відчувається класична суворість форм, в трохи спрощеному вигляді перенесена в римську епоху.

Де була виготовлена наша надмогильна стела, сказати важко. Проте, судячи з трактування окремих фігур, поширеному на надмогильних стелах північного та північно-західного Причорномор'я, можна припускати, що вона, можливо, виготовлена у Фракії, де були найближчі родовища мармуру, а можливо, і в Ольвії. Знахідки надмогильних стел в Ольвії та її околицях дають підставу висловити припущення, що в Ольвії, як і в інших центрах північного Причорномор'я⁷, було розвинено виготовлення надмогильних рельєфів.

Якщо серед мармурових рельєфних стел, знайдених в Ольвії, ми зустрічаємо зразки аттичного мистецтва⁸, то пам'ятники з вапняку, безсумнівно, виготовлялись у самій Ольвії або поблизу неї.

Особливий інтерес являють ольвійські вапнякові стели місцевого виробництва, про які мова йшла вище. Серед них слід виділити три невеликі стели, передані в свій час археологічною комісією до Херсонського музею⁹.

¹ К. К. Костюшко-Волюжинич, Извлечение из отчета о раскопках, произведенных в Херсонесе, ОАК, 1898, стор. 114, рис. 14.

² К. W., табл. XXVII, 399, 401.

³ Там же, табл. XXX, 426.

⁴ Там же, табл. XXXIV, 486а.

⁵ Там же, табл. XXVI, 308.

⁶ К. К. Костюшко-Волюжинич, там же.

⁷ Ю. Ю. Мартин, Поздне-эллинистические надгробия Боспора как историко-культурный документ, Советская археология, VII, стор. 31; Г. Д. Белов, Херсонесские рельефы, ВДИ, 1940, № 3—4, стор. 285; В. Ф. Гайдукевич, Боспорское царство, М.—Л., 1949, стор. 236; М. М. Кобылина, Новейшие открытия в античной скульптуре, „Искусство“ 1941, № 2; її ж, Новый памятник боспорского искусства — стела Агафа, ВДИ, 1940, № 4, стор. 85—90; А. П. Иванова, Надгробная стела вольноотпущенника Филофема, там же, стор. 154—158.

⁸ Б. В. Фармаковский, Памятники античной культуры, найденные в России, V, ИАК, вып. 51, стор. 140—143; його ж, Памятники античной культуры, найденные в России, VII, ИАК, вып. 58, стор. 127—133; К. В. Тревер, Мраморные скульптуры из Ольвии, ИАК, вып. 54, стор. 56—59, табл. III, 1; К. W., табл. III, 66.

⁹ В. И. Гошкевич, Летопись музея за 1912 г., вып. 4, Херсон, стор. 5, рис. 3; стор. 9, рис. 4; стор. 12, рис. 7. Всі ці стели й тепер знаходяться в експозиції Херсонського музею.

Кожна нова знахідка надмогильних пам'ятників в Ольвії та на городищах і поселеннях, що її оточують, заслуговує на велику увагу. Станнне вивчення цих пам'яток допоможе висвітлити не тільки деякі питання розвитку мистецтва народів північного Причорномор'я, але й ряд питань щодо історії Ольвії та побуту її населення.

Ф. М. ШТИТЕЛЬМАН

МРАМОРНАЯ НАДГРОБНАЯ СТЕЛА ИЗ ОЛЬВИИ

(Раскопки 1946 г.)

Резюме

Надгробных памятников из Ольвии и ее окрестностей до сих пор известно немного. Тем большего внимания заслуживает мраморная надгробная стела, обнаруженная в 1946 г. в фрагментированном виде внутри пифоса в подвальном помещении сгоревшего дома, раскапывавшегося на участке *НГ* в Ольвии.

Стела имеет форму прямоугольника, верхняя часть которого завершена фронтоном с венчающими его в центре и по краям акротериями. Основное поле лицевой стороны стелы под фронтоном занято прямоугольным углублением в виде ниши, в котором помещены рельефные изображения стоящих рядом трех фигур — женской, мужской и детской.

Композиция изображает сцену прощания с умершим.

По условиям находки и соответствующим аналогиям памятник может быть датирован I в. н. э.

Судя по трактовке фигур на стеле, характерной для многих надгробий северного Причерноморья, можно предполагать, что и публикуемая стела изготовлена в северном Причерноморье — во Фракии, где были ближайшие месторождения мрамора, или, возможно, в самой Ольвии.
